

ระบบพึ่งพิงของโลกสะท้อนสังคมชายขอบของไทย

The World dependency economic system reflecting Thai rural society

ชญญ โกลิรัมย์ *

บทคัดย่อ

ประเทศไทยได้ถูกผนวกเข้าเป็นระบบพึ่งพิงทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่องเพื่อยกระดับสู่ความทันสมัย ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือความเป็นประเทศอุตสาหกรรมโดยมีวิธีการลงทุนใหม่ๆ และกิจกรรมเพื่อการผลิตเน้นหนักไปทางภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ มากกว่าภาคเกษตรกรรม การพัฒนาด้านเศรษฐกิจแนวนี้ จึงจำเป็นต้องพึ่งพิงเงินทุน เทคโนโลยี และการลงทุนจากต่างประเทศ ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ได้สะท้อนให้เห็นการขยายตัวของเศรษฐกิจที่ขาดสมภาพระหว่างภาคเมือง-ชนบท สิ่งซึ่งชี้ถึงความตึงตันของการเป็นส่วนหนึ่งของระบบพึ่งพิงทางเศรษฐกิจของทุนนิยมโลก คือการที่ชนบทหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าชายขอบในระบบพึ่งพิงขาดศักยภาพในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ ผลักดันให้อพยพสู่เมืองเป็นแรงงานส่วนเกิน ซึ่งครอบครัวยู่เบื้องหลัง นำไปสู่ความอ่อนแอของโครงสร้างของสังคมชนบท ระบบพึ่งพิงได้ดูดเอาทรัพยากรและแรงงานจากชนบทสู่เมือง และจากเมืองสู่ส่วนกลางของระบบเพื่อสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ในขณะเดียวกันได้ขยายทุนนิยมไปสู่เมือง ไม่เว้นแม้แต่ชนบท ระบบนี้ทำให้คนชายขอบของไทยอ่อนล้าทางเศรษฐกิจตามที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

Abstract

Thailand is supplemented to the dependency economic system, which is the continuous approach of development to modernize the country economically, socially, politically and industrially by promoting new investment on the modern economic plane rather than agricultural one. This type of economy needs the invested money, high technology and foreign fun. For many years of such a development has indicated the unbalance between urban and rural development. This is because of the dependency economic system of the world; that is, That the rural people lacks self-esteem potentiality causes them to flow into the urban leaving their family. That leads to the weakness of the rural social structure. The dependency economic system sucks natural resources and labors into the urban and from the urban into the system center in order to make the prosperity of the center. In turn, it expands the capital market to the urban and the rural. This system weakens the rural people in economy as it appears today.

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์, อาจารย์ประจำหมวดวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สำนักวิชาการศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยศรีปทุม

บทนำ

ในสถานการณ์ปัจจุบันสังคมโลกของเรากำลังอยู่ในกระแสของการเปลี่ยนแปลงในรูปลักษณะเป็นระบบหนึ่งเดียวกันและได้ขยายวงกว้างไปยังภูมิภาคต่างๆ แม้ว่าภูมิภาคนั้นๆ มีความแตกต่างกันในเรื่องวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจ ก็ไม่สามารถต้านระบบการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ ในที่สุดได้ถูกผนวกเข้าเป็นระบบฟัฟงทางเศรษฐกิจของโลก โดยมีลักษณะฟัฟงกันระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบ เป็นเครือข่ายอย่างต่อเนื่องซึ่งเริ่มจากวาทกรรมแห่งการพัฒนาในกลุ่มประเทศโลกที่สาม เพื่อยกระดับสู่ภาวะความทันสมัย (modernization) ทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความทันสมัย ก็คือการพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม โดยมีวิธีการลงทุนใหม่ๆ และกิจกรรมเพื่อการผลิตซึ่งมักจะเน้นหนักไปทางภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่มากกว่าภาคเกษตรกรรม ซึ่งประเทศชายขอบที่ยังขาดความพร้อมในศวรรษสมัยใหม่ต้องฟัฟงเงินลงทุน เทคโนโลยี การลงทุนจากประเทศศูนย์กลางอย่างต่อเนื่องตราบเทายังอยู่ในระบบเศรษฐกิจทุนนิยมของโลก สภาพดังกล่าวสะท้อนให้เห็นการอพยพแรงงานส่วนเกิน และการดูดเอาวัตถุดิบจากชนบทไปยังเมืองซึ่งมีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางรวมทางอุตสาหกรรม นั่นคือภาพของระบบฟัฟงที่มีการขับเคลื่อนด้วยทุน การตลาดจากศูนย์กลางของโลกไปยังชนบทชายขอบของไทย และวันนี้ช่วงผลัดเปลี่ยนสู่เศรษฐกิจสมัยใหม่ได้ประจักษ์ชัดถึงภาวะอ่อนแอของชุมชนและการขาดศักยภาพในการฟัฟงตนเองของคนขายของของไทย

การพัฒนาของระบบพิมพ์

ระบบฟัฟงพัฒนาจากการขยายตัวของทุนนิยมโลก โดยกลุ่มประเทศเขตศูนย์กลางที่ทำการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม (manufactures) จำเป็นต้องแสวงหาวัตถุดิบต่างๆ เพื่อเร่งการผลิต เพิ่มขีดความสามารถทาง

เทคโนโลยี มีการย้ายฐานการผลิตไปยังประเทศโลกที่สามเพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจ กลุ่มประเทศศูนย์กลางนี้มีการผลิตครบวงจรซึ่งสามารถฟัฟงตนเองได้ การที่ประเทศโลกที่สามเปิดรับระบบฟัฟงด้วยความลุ่มหลง รัทธาในอาณาภาพของวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีในนามของเศรษฐกิจทุนนิยม บริโภคนิยม มนุษย์จึงรับเอาของวิเศษเหล่านี้ มาเป็นเครื่องมือแก้ปัญหาและปรุงแต่งคุณภาพชีวิตของตนให้สะดวกสบายยิ่งขึ้น และแน่นอนผลทางจิตวิทยาก็คือ คนทั้งหลายก็ย่อมต้องนับถือบูชามนุษย์ผู้สร้างเครื่องมือต่างๆ เหล่านี้มากที่สุด ถ้าจะมองโลกในแง่ดีไว้ก่อนก็คงจะคาดหวังต่อไปได้ว่ามนุษย์เราจึงจะเก่งกว่านี้อีกในอนาคต ชีวิตคน ชีวิตสัตว์ พืช สิ่งฟัฟงรวมไปถึงสรรพสิ่งต่างๆ ก็น่าจะอยู่ดีมีสุข แต่จุดสะดุดสำคัญคือ มีสิ่งบอกเหตุหลายอย่างบ่งชี้ว่า มีความเสี่ยงสูงมาก ถ้าไม่ระวังจะถึง “โลกแตก” เสียก่อนก็ได้ ที่แน่ๆ คือคนส่วนใหญ่ทุกข์ยากมากขึ้น ตลอดเวลาแห่งความรุ่งเรืองของวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี และระบบทุนนิยม บริโภคนิยมหรือแม้แต่ในระบบเผด็จการสังคมนิยม มนุษย์ได้สร้างโลกใหม่ที่เอาเปรียบธรรมชาติ เกิดปัญหาใหม่ วิกฤตการณ์ใหม่มากเท่าหรือมากกว่าการแก้ปัญหาแบบเก่า ผลผลิตของอุตสาหกรรมนั้นกลับมขายเอาเงินจากประเทศที่ถูกขูดรีดทรัพยากรไปพร้อมกันนั้นก็นำเอาวิถีชีวิตแบบบริโภคนิยม วัตถุนิยม รวมทั้งความรู้ทางวิทยาการของโลกตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ ประเทศอย่างจีน ญี่ปุ่น ไทย ที่มีได้ตกเป็นเมืองขึ้นก็ถูกครอบงำให้เดินตามกระแสตะวันตก ใครฮึดสู้ก็จะถูกเข่นฆ่า ปรามปรามลง อย่างที่เกิดกับจีนและญี่ปุ่น ผลสุดท้ายต่างก็ต้องคล้อยตาม เห็นดีเห็นงามด้วยกันทั้งสิ้น การตอบโต้ตะวันตกผู้เป็นมหาอำนาจจึงล้วนเป็นไปโดยการลู่ตามลมเร่งทำประเทศให้ทันสมัยตามกรอบความคิดและคตินิยมตะวันตก ผิดไปจากนั้นถือว่าด้อยพัฒนา ผลก็คือได้รับเอาอำนาจอิทธิพล โดยเฉพาะโลกทัศน์ ความรู้ และ

เครื่องมือของตะวันตกเข้ามาเป็นต้นแบบในการทำประเทศให้ทันสมัย และยอมรับวิถีชีวิตแบบตะวันตกว่าเป็นของทันสมัย และเป็นสากล จุดเปลี่ยนแปลงอย่างลึกในความเป็นสมัยใหม่คือการละทิ้งภูมิปัญญาหรือความรู้และปรัชญาญาณ (wisdom) ที่มีอยู่เดิม อันได้แก่ ความ “ทันสมัย” ความเป็น “สากล” และล่าสุด การพัฒนาตามกระแสหลักดังกล่าว คือ ทุนิยมและบริโภคนิยมนี้จริงอยู่เคยมีระบบสังคมนิยมเป็นคู่แข่งอยู่ 6-7 ทศวรรษ แต่ในที่สุดระบบสังคมนิยมก็เสื่อมสลายลงเมื่อไม่กี่ปีมานี้ และแสดงท่าทีว่าจะรับเอาความคิดและวิธีการของทุนนิยมและบริโภคนิยมเข้าไปใช้อย่างรวดเร็ว ระบบทุนนิยมและบริโภคนิยมดังกล่าวนี้ มีพฤติกรรมหลายอย่างที่ผู้มีมนุษยธรรมจำนวนมาก ต่างมีมติรับว่าทำให้สังคมมนุษย์ที่อยู่ใต้อิทธิพลของระบบนี้กลายเป็นสังคมนายพราน คือมีผู้ล่าและผู้ถูกล่า ทั้งในระดับพื้นฐาน ระดับชาติและระดับโลก มติดังกล่าวอาจถือได้ว่าเป็นข้อประเมินพัฒนาการทางเศรษฐกิจสังคมที่แหลมคมทีเดียว¹

ระบบพึ่งพิงสะท้อนลักษณะเศรษฐกิจสังคมไทย

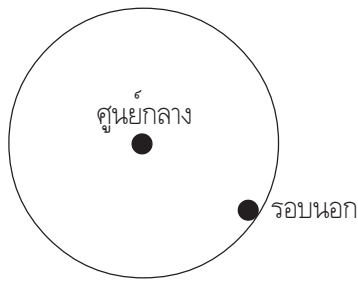
ระบบพึ่งพิงพัฒนามาตามลำดับด้วยการขยายตัวของทุนจากประเทศศูนย์กลาง ในปัจจุบันมีการพัฒนาในรูปลักษณะ ความร่วมมือของทุนท้องถิ่นกับทุนต่างชาติด้วยโครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบพึ่งพิงนี้ จึงจำเป็นต้องอาศัยการแบ่งงานระหว่างประเทศแบบใหม่ ความต้องการตลาดแหล่งใหม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเกี่ยวกับระบบพึ่งพิงคือ การที่บรรษัทข้ามชาติย้ายแหล่งการผลิตมาลงทุนเพื่อขยายตลาดในประเทศรอบข้าง โดยที่ประเทศ

รอบข้างเป็นฝ่ายซื้อสินค้าทุน และวัสดุการผลิตจากศูนย์กลาง ส่วนเขตรอบนอกยังเป็นฝ่ายส่งสินค้าขั้นปฐมและวัตถุดิบอุตสาหกรรม ที่ผลิตภายใต้การครอบงำของบรรษัทข้ามชาติ ที่สำคัญที่สุดในยุคปัจจุบันเขตรอบข้าง เป็นฝ่ายส่งผลกำไรออกสู่ศูนย์กลาง ในขณะที่เดียวกันการลงทุนข้ามชาติในเขตรอบข้างมีการขายกิจการของรัฐให้เอกชนหรือการแปรรูปการจัดการให้กับรัฐวิสาหกิจ (privatization) มากขึ้นเรื่อยๆ² และการเข้าสู่ระบบตลาดแบบใหม่อย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ทำให้ประเทศรอบข้างต้องปรับโครงสร้างการผลิต กิจกรรมที่เน้นทางภาคบริการและการเลือกสาขาผลิตบางสาขาที่ถูกกำหนดให้ใช้เทคโนโลยีระดับต่ำ คือผลิตตามที่ตลาดต้องการหรือตามที่บรรษัทสั่ง เมื่อปรับโครงสร้างเศรษฐกิจดังกล่าว ทำให้ประเทศรอบข้างขาดสภาพ (asyetry) ทางเศรษฐกิจ เพราะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดโลก เมื่อการพึ่งพิงสูง ความอิสระในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจก็ต่ำ ประเด็นข้อนี้ศึกษาได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-7 ได้ ซึ่งได้สะท้อนให้เห็นการพึ่งพานักวิชาการ ข้อมูลการแนะนำเกี่ยวกับแผนเศรษฐกิจจากธนาคารโลก (world bank) หากจะพิจารณาระบบพึ่งพิงนี้แล้ว จะพบว่าเศรษฐกิจประเทศศูนย์กลางเติบโตได้ด้วยตัวเอง ตรงกันข้ามเขตรอบข้างได้ถูกกำหนดให้มีลักษณะบิดเบือนไปสู่ภายนอก (extroverted) มีกลไกจำกัดเพราะโอนย้ายไปสู่เขตศูนย์กลาง³ ศูนย์กลางคือประเทศอุตสาหกรรมที่พัฒนาแล้ว ซึ่งเป็นฝ่ายรุกกำหนดกลไกการค้า ศูนย์รวมของเมืองขึ้นทางธุรกรรมสมัยใหม่ชายขอบคือประเทศเกษตรกรรมด้อยพัฒนาเป็นฝ่ายรับเปิดรับกลไกการค้า ชายขอบบริวารของธุรกรรมสมัยใหม่

¹ เอกวิทย์ ฤ ถกลาง. มองอนาคต. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2536. หน้า 82, 84.

² กำชัย ปลายสมิต. เศรษฐกิจไทยในระบบทุนนิยมโลก. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533. หน้า 68.

³ กำชัย ปลายสมิต. เศรษฐกิจไทยในระบบทุนนิยมโลก. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533 หน้า 68.

ระบบพึ่งพิงกับยุทธศาสตร์สมัยใหม่

ในทางเศรษฐศาสตร์ การพัฒนาประเทศตามระบบพึ่งพิงนั้น ต้องเพิ่มพูนผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ การพัฒนาสังคมเมืองและการกระจายความเจริญสู่ชนบท วิธีการก็คือ ต้องมีการลงทุนใหม่ๆ อย่างหนักในด้านสาธารณูปโภค และกิจกรรมเพื่อการผลิตโดยตรง เช่น โรงงาน แม่น้ำภาคเศรษฐกิจดั้งเดิมอันได้แก่ ภาคเกษตรกรรม และหัตถกรรมนั้น ก็ต้องมีการลงทุนใหม่ อย่างไรก็ตามการลงทุนใหม่อย่างหนักนั้น ต้องทุ่มทุนไปในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ตามที่กล่าวไปแล้ว ซึ่งผลที่ตามมาคือประสิทธิภาพการผลิตในเกษตรกรรมจะเพิ่มขึ้นตามไปด้วย⁴ เหตุผลนั้นพอสรุปได้ดังนี้ อัตราที่เพิ่มขึ้นของอุปสงค์ เพื่อผลผลิตทางเกษตรที่มาจากภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่จะมีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะทำให้ภาคการเกษตรต้องผลิตขึ้น เพื่อป้อนประชากรในเขตเมืองที่ขยายตัว แนวคิดนี้มีการนำเอาทฤษฎีแรงงานส่วนเกินของนีโอดาลีกามาใช้ในลักษณะที่ว่า ในเมื่อภาคการเกษตรในชนบท มีแรงงานส่วนเกินอยู่มาก การพัฒนาเศรษฐกิจควรนำแรงงานส่วนเกินนี้มาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ และถ้าแรงงานส่วนเกินในเขตชนบท สามารถเข้ามาทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยไม่ทำให้เสียหายต่อผลผลิตของภาคเศรษฐกิจแล้ว ย่อมทำให้

ผลผลิตของชาติเพิ่มขึ้น แนวคิดนี้ยังไม่ยืนยันได้ว่าเป็นจริง เมื่อดูจากกรณีประเทศไทย ตลอดระยะเวลา 40 กว่าปี (จาก 2504) ที่ไทยพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (ซึ่งไม่รวมแผนฯ 8-9 ที่เป็นแผนหักเหปรับกระบวนการพัฒนาสู่ชนบท) ภาพที่ชนบทคนชายขอบมีความต่ำชั้นทางรายได้ ค่าครองชีพคุณภาพชีวิตเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองยังมีอยู่ โดยเฉพาะภาพการอพยพชั่วคราวของแรงงานส่วนเกินยังมีให้เห็นเท่ากับเป็นการยืนยันถึงความล้มเหลวของแนวคิดดังกล่าว

เหตุการณ์ทางเศรษฐกิจที่ไทยประสบอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย ดังนี้

- 1. กระแสการพัฒนา** โดยรัฐบาลกำหนดนโยบาย เพื่อเพิ่มผลผลิตผลเกษตรส่งออกเพื่อหารายได้เป็นเงินตราต่างประเทศ ได้ส่งผลกระทบดังนี้
 - ชาวนาต้องพึ่งพิงตลาดมากขึ้น
 - ชาวนาพึ่งพิงสังคมภายนอกในฐานะแหล่งความรู้ ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกลด ส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินและวิถีชีวิตและศักยภาพในการพึ่งตนเอง
 - ใช้ทรัพยากรอย่างหนักเพื่อเพิ่มผลผลิต
- 2. กระแสการเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจเมือง** เมื่อชนบทชายขอบได้ถูกโยกโยกกับเมืองด้วยกระแสการพัฒนาข้างบน ได้เร่งการอพยพจากชนบทสู่เมือง ซึ่งเกิดจากการที่ราคาพืชผลเกษตรตกต่ำ เมืองดูดเอาแรงงานราคาถูกจากชนบท ในฐานะเป็นฐานการผลิต
- 3. กระแสภูมิปัญญาเมือง** สืบเนื่องจากความเปลี่ยนแปลง 2 ประการข้างบน ได้ส่งผลกระทบต่อฐานความคิดและชักจูงให้คน

⁴ เกื้อ วงศ์บุญสิน. ประชากรกับการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

ชวยชอบซึ่มซึบรวิวัฒนธรรมบริโภาคนิยมที่เบ็นวิวัฒนธรรมของคณเมือง จากกระแสการเบลิยนแปลงทั้งสามประการ ทำใหชวามานคณชวยชอบสฎญเสี่ย ความอิสรระและคความสามารถฟั้งตนเอง⁵ ระบบทุนเริมเซาะกรอนคความพอเพียงในตัวเองของเศรษฐกิจชวามา โดยซักจุงใหชวามาเล็กลีซึลีนค้ำพินบ้าน หนีไปซึ้อลีนค้ำระบบทุน สงผลใหอุตสาหกรรรมพินบ้านล่มสลายแรงงานที่เคยใช้ผลิตอุตสาหกรรรมพินบ้านถูกดุดดึงเข้าสูเศรษฐกิจ ระบบทุนในเมืองเพื่อหารายได้เบ็นเงิน ภาวะการณดังกลาวทำให้ชุมชนชวยชอบฟั้งพารายได้และลีนค้ำจากระบบทุนเพิ่มขึ้น

การพัฒนาประเทศภายใต้ระบบฟั้งฟั้งนั้น ซึ่มมีลักษณะโนมเอียงที่จะพัฒนาอุตสาหกรรรมมากกว่าเกษตรกรรมและแนวโนมที่จะพัฒนาเมืองมากกว่าชนบท และมีส่วนล้าค้ำญในการทำลายลักษณะคความเบ็นชุมชนของคณชวยชอบ สภพบ้านแตกสาแหกรขาดอันเกิดจากพลังเศรษฐกิจทุนนิยม มีส่วนทำลายสถาบันครอบครัวในชนบท การสฎญเสี่ยการเบ็นลักษณะชุมชนของหมู่บ้าน มีผลกระทบต่อวิวัฒนธรรมชุมชนโดยตรง⁶

รูปแบบการเป็บบิ

ระบบเศรษฐกิจแบบฟั้งฟั้งนั้น มีการเชื่อมโยงและครอบงำ (domination) ระหว่างศูนย์กลางกับชวยชอบ มีลักษณะเบ็นกระบวนกรสองด้าน คคือฝ่ายดูดซึบเอามูลค้ำส่วนเกิน (surplus extraction) กับฝ่ายถูกครอบงำมีกลไกที่ล้าค้ำญดังนี้

1. การฟั้งฟั้งเศรษฐกิจโดยตรงต่อเขตศูนย์กลาง
2. การฟั้งฟั้งทางการค้ำ
3. การฟั้งฟั้งทางการเงิน
4. การฟั้งฟั้งทางเทคโนโลยี

จะเห็นได้ว่ากลไกการฟั้งฟั้งทั้งสี่รูปนั้น มีผลเชื่อมโยงกันอย่งลึค้ำซึ่ม และต่างมีผลรวมกันในการรักษารูปแบบคความลัมพินธ์แบบศูนย์กลาง และเซตรอบนอกไว้ต่อไป ขณะทีการเบ่งงานระหว่างประเทศแบบใหม่กำลังพัฒนาสู่ระดับสูง ใหสอดคคล้องกับคความต้องการใหม่ของการคาระหว่างประเทศ รวมทั้งการชวยตัวของทุนระดับโลกในรูปแบบบรรษัทข้ามชาติ กระบวนกรนั้นมีผลต่อไทย ภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ไม่ได้พลวัตรระบบภายใต้วิเครงสร้างของตัวเอง หากแต่เคล็อนไหวตามจ้งหวะและกระแสคความต้องการของกระบวนสะสมทุนระดับโลก และไทยถูกมองว่ามีคักยภาพเพียงพอทีเบ็นแหล่งที่ตั้งทางอุตสาหกรรรม กระบวนกรนี้จัดได้ว่าเป็นการพัฒนาในระดับหนึ่งทีถูกกำหนดจากภายนอก ไทยในฐานะประเทศชวยชอบ ได้ก้าวสู่เวทีการค้ำที่มีกลไกซึ่มซึ่มถูกกำหนด ใหการค้ำเสรีทีกำลังเบ็นอยใหม่ปัจจุบัน⁷

การฟั้งฟั้งทางเศรษฐกิจได้ชวยตัวไปสูชุมชนบท ทำใหชุมชนปรับวิเครงสร้างทางเศรษฐกิจและวิถีชีวิตมีการแข่งขันเชิงวัตถุ คความมีเกียรติทีวัตถุด้วยเงินตราได้ตั้งใหคณชวยชอบสู่ระบบการแข่งขันทางเศรษฐกิจ เจกเชนคณเมืองด้วยการอพยพเข้าเมือง หากพิจารณาตรงจุดนี้ ชุมชนถูกฟั้งฟั้งจากเมืองและศูนย์กลางของระบบฟั้งฟั้ง

⁵ ดริส เบเคอร์. **อนาคคของสังคมาชนบทไทย**. เอกสารประกอบการลัมมนาเศรษฐกิจหมู่บ้านไทย โรงแรมสยามซิดดี 24-25 ตุลาคม 2545.

กรุงเทพมหานคร : 2545.

⁶ รังสรร์ค ษนะพรพินธุ์. **โลกานวัตกับสังคมาเศรษฐกิจไทย**. กรุงเทพมหานคร. จุฬาลงกรณัมหาวิทยาลัย, 2538. หน้า 77.

⁷ ก้ำชัย ลายสมิต. **เศรษฐกิจไทยในระบอบทุนนิยมโลก**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณัมหาวิทยาลัย, 2533. หน้า 68.

ระบบพื้นพิงของโลกละกอนสับคบายขอขบไทย

ในฐานะเป็นแหล่งผลิตอาหารและแหล่งวัตฤวัตฤติบ แต่คนชายขอไม่สามารถฟั่งฟิงจากระบบนี้ได้อันเนื่องมาจากปัจจัยภายในคือ

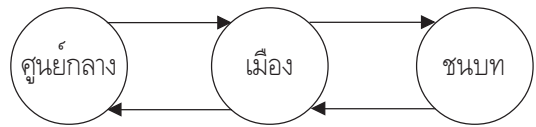
- การขาดวิทยาการใหม่ๆ ในการประกอบอาชีพ
- การขาดความต่อเนื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่น

อีกปัจจัยซึ่งเกิดจากการพลวัตจากภายนอกประกอบไปด้วย

- ระบบตลาดจากภายนอก
- ถูกครอบงำความคิดจากภายนอก

ด้วยปัจจัยดังกล่าวข้างต้น ได้เป็นมูลเหตุของความยากจนของคนชายขออย่างถาวรและถูกว่าเป็นประชากรส่วนเกินในเชิงเศรษฐศาสตร์ มีสถานะเป็นผู้ขายแรงงานเพื่อเพิ่มผลผลิตในเมืองในสาขาต่างๆ และเป็นส่วนขาดในชนบทอันเนื่องมาจากเมื่อคนชายขออพยพย้ายถิ่นฐานสู่เมืองในมุมกลับตามทฤษฎีบทบาทและหน้าที่ (function theory) เทากับเป็นการขาดกลไกๆ หนึ่งในการขับเคลื่อนกลไกของชุมชนของตนในรูปของกิจกรรมของกลุ่ม วัฒนธรรมท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประเด็นข้อนี้เป็นมูลเหตุของความอ่อมแอของโครงสร้างของชนบทไทยที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันในทั่วทุกภาค โดยวิเคราะห์จากแนวคิด ความเป็นเมือง (urbanization) ภาคที่มีความเป็นเมืองน้อยเป็นตัวเร่งการย้ายถิ่นสูง เมื่อมีการย้ายถิ่นสูง ส่วนขาดของประชากรก็จะสูงตาม ทั้งนี้เป็นลูกโซ่ของระบบเศรษฐกิจแบบฟั่งฟิง ดังนั้นคนชายขอจึงเป็นประชากรส่วนเกินในเชิงเศรษฐศาสตร์ และเป็นส่วนขาดในเชิงสังคมศาสตร์ การที่จะพัฒนาประเทศนั้น ก็ควรศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างศาสตร์ต่างๆ มาประกอบการวางแผนการพัฒนา เพราะสังคมมีภาพซ่อนใต้มองหลายมิติทั้งสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม การที่เศรษฐกิจดี โครงสร้างของสังคมโดย เฉพาะชุมชนชนบทซึ่งเป็นคนส่วนมากอ่อนแอ การพัฒนาจะยั่งยืนได้อย่างไร การที่จะทำให้กรุงเทพมหานคร และเขต

ปริมาณทรงรับการขยายตัวของทุนนิยมโลก และเอนอิงไปทางประเทศศูนย์กลางโดยทิ้งชนบทคนชายขอให้ห่างชั้นทางเศรษฐกิจ และขาดการส่งเสริมชนบทให้มีศักยภาพการฟั่งตนเองด้วยเศรษฐกิจชุมชนนั้น คิดว่าไม่น่าเป็นทางออกที่ควรเลือกสำหรับการพัฒนา

ดังนั้นเพื่อย้ำความชัดเจน ผู้เขียนขอเสนอแนวคิดว่าการกระจายรายได้ที่ควบคู่ไปกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ดังนี้ ในช่วงทศวรรษ 1960 ประเทศที่กำลังพัฒนาหลายประเทศมีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน แต่การเจริญเติบโตนั้นไปถึงประชากรทุกกลุ่มของประเทศหรือไม่ ทั้งนี้นโยบายของรัฐที่มีการยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชน ควรนำลักษณะทางเศรษฐกิจของประชากรกลุ่มต่างๆ มาพิจารณาด้วย Chenery at al เสนอว่า นโยบายของรัฐต้องเอื้อต่อกัน มีความสอดคล้องกัน และต้องกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะแก้ไขปัญหา ได้แก่ ชาวนารายย่อย ผู้ใช้แรงงานที่ไม่มีที่ดินของตนเอง ประชากรในเมืองที่ว่างงาน และแรงงานต่ำระดับแนวคิดนี้ให้ความสำคัญแก่ การใช้กลไกการตลาด (market instrument) อย่างเต็มที่แต่กลไกการตลาดดังกล่าวมักไม่เพียงพอหรือไม่สนองวัตถุประสงค์ แนวคิดนี้จึงเน้นที่มาตราการโดยตรงอีกด้วย ได้แก่ การปฏิรูปที่ดิน การกระจายการศึกษาและบริการอื่นๆ ของรัฐตลอดจนมาตรการต่างๆ ในการกระจายงบประมาณไปสู่คนจนกลุ่มต่างๆ การนำแนวคิดนี้ไปใช้ต้องมีการปรับใช้ต่างกัน ระหว่างคนจนชนบทและกลุ่มคนจนในเมือง กล่าวคือการนำแนวคิดนี้มาปฏิบัติใช้กับกลุ่มคนจนในชนบท ต้องเน้นที่การเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตของชาวนารายย่อยและผู้ทำงานส่วนตัว (self-employed) ซึ่งการจะถึงขั้นนั้นได้ต้องเปิดโอกาสให้

ประชากรกลุ่มนี้ที่ทำงาน มีน้ำใช้ ได้รับสินเชื่อทางตลาด ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ มากขึ้น และมีประสิทธิภาพมากขึ้น⁸

การที่เศรษฐกิจไทยต้องพึ่งพิงเศรษฐกิจทุนนิยมโลกมาก นอกจากจะทำให้ชนบทไทยเสียเปรียบแล้วยังเป็นการดึงให้เศรษฐกิจไทยต้องพัฒนาในแนวทางที่ก่อให้เกิดปัญหา ไม่ว่าจะเป็นการว่างงาน การขาดแคลนที่อยู่อาศัย และสภาพแวดล้อมเป็นพิษ เป็นต้น การที่เศรษฐกิจไทยผูกพันกับการลงทุนการค้าและความสัมพันธ์อื่นๆ กับประเทศศูนย์กลางมาก ทั้งทำให้วิกฤตการณ์หรือปัญหาเศรษฐกิจในทุนนิยมโลก ส่งผลกระทบต่อประเทศไทยอย่างรวดเร็ว⁹ ประเด็นนี้เราควรทบทวนความจริงของชนบทเพื่อหาทางออกแห่งยุคสมัยปัจจุบัน

การสร้างความจริงเชื่อมชนบทกับเมือง

การที่ชนบทถูกเชื่อมโยงเข้ากับเมืองทางเศรษฐกิจโดยกลไกตลาด แต่ชนบทกลับไม่ได้รับผลดีตามแนวทฤษฎีระบบตลาด เนื่องจากกลไกราคาถูกบิดเบือน ยิ่งชนบทที่อยู่ห่างไกลเพียงใด เมื่อถูกเชื่อมโยงเข้ากับระบบตลาด ก็ยิ่งทำให้เสียเปรียบมากขึ้น การผลิตภายในเศรษฐกิจชุมชนนั้น เน้นความพอเพียงในตนเอง โดยใช้ทรัพยากรที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นหลักการผลิตที่ตนเองและพึ่งพาตนเองในชุมชน ไม่ได้อิงราคาเป็นหลัก แต่จะอิงความจำเป็นในการดำรงชีวิต คือเน้น “ทำมาหากิน” ไม่เน้นที่ “ทำมาค้าขาย” เศรษฐกิจชุมชนก็มีตลาด แต่ตลาดในชุมชนไม่ได้เน้นซื้อถูกขายแพงอย่างตลาด

ทุนนิยม ไม่เน้นมุ่งแสวงหากำไร เน้นความพอเพียงในตนเองโดยใช้ทรัพยากรที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นหลักการผลิตที่มีลักษณะเช่นนี้ทำให้การใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิตที่ไม่มากเท่ากับระบบการผลิตในระบบตลาดเศรษฐกิจสมัยใหม่ ชุมชนยังต้องดำเนินชีวิตของตนและลูกหลานอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติและมักต้องพึ่งพาธรรมชาติ ส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็ง ครอบคลุมรอบอนุชนธรรมชาติไม่ถูกรุกรานเกินกำลังการฟื้นตัวและขยายพันธุ์พืชเพื่อความยั่งยืนทางธรรมชาติ

ในแง่ประสิทธิภาพการจัดสรรทรัพยากรของประเทศ เมื่อวิถีเศรษฐกิจชุมชนปรับเข้ากับระบบเศรษฐกิจของชาติ ในส่วนที่มีระบบตลาดเป็นแกนกลาง จะช่วยให้เกิดการใช้ทรัพยากรของชุมชนประเทศอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด และสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนท้องถิ่นและประเทศเป็นสำคัญ แต่ทั้งนี้ธุรกิจในประเทศจะต้องเน้นสนองตลาดภายในประเทศเป็นเบื้องต้น เป็นการผลิตที่มุ่งให้เกิดความพอเพียงในชาติตนเองนำไปสู่การพึ่งพิงตนเองได้ และอิสระจากระบบพึ่งพิงทุนนิยมโลกให้น้อยลง ซึ่งจะต้องมีการพึ่งพาตนเองสูง มีความเป็นชาตินิยมสูง และมีการให้ความสำคัญต่อตลาดของชุมชนและภายในประเทศเป็นหลัก จึงจะสามารถสร้างกลไกการอยู่ร่วมกันระหว่าง ชนบทกับเมืองทางเศรษฐกิจได้¹⁰

ระบบพึ่งพิงสะท้อนการถูกครอบงำของชนชายขอบ

เนื่องจากคนชายขอบมีฐานะทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมที่ต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับคนในเมือง

⁸ เกื้อ วงศ์บุญสิน. ประชากรกับการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538 : 50,51.

⁹ วินิต ทรงประทุม. เศรษฐกิจกับการเมือง. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. 2537 : 273.

¹⁰ เสรี ลีลาลัย. การสร้างเศรษฐกิจแห่งชาติบนฐานเศรษฐกิจชุมชน. บททดลองเสนอการล้มมนาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย, โรงแรมสยามซิตี 24-25 ตุลาคม 2545. กรุงเทพมหานคร. 2545 : 11.

ระบบผังเมืองของโลกละทิ้งคนชายขอบของไทย

โดยเฉพาะในการศึกษาด้วยปัจจัยตามที่กล่าวมาแล้ว ทำให้คนชายขอบมักจะคิดว่า ตนด้อยกว่าคนในเมือง จึงง่ายต่อการถูกครอบงำทางความคิดและวัฒนธรรม มีการเปลี่ยนแปลงในรูปของการแทนที่ของวัฒนธรรมคนเมือง

ระบบผังเมืองสะท้อนความอ่อนแอทางโครงสร้างสังคมในชนบท

ปัญหาหลายต่อหลายอย่างที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม ล้วนเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงอย่างมโหฬารทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ที่เกิดแก่สังคมไทยมากกว่าสามทศวรรษแล้ว การปรับเปลี่ยนระดับโครงสร้าง หมายถึงการที่จะทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยกลุ่ม หรือสถาบันทางสังคมต่างๆ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวให้ชัดคือ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมระดับโครงสร้างได้เกิดขึ้นแล้ว ชนบทคนชายขอบก็ไม่ได้ทำการผลิตด้านเกษตรกรรมเป็นเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนสังคมเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเอง แต่สังคมเช่นนั้นไม่มีอีกแล้วในปัจจุบัน เพราะการเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างมีผลต่อกิจกรรมการดำเนินชีวิต รวมทั้งคติความเชื่อของคนในสังคม

โครงสร้างเศรษฐกิจ

- กิจกรรมเพื่อความมั่งคั่งทางวัตถุ
- ลักษณะการทำงาน
- ลักษณะการลงทุน ค้าขาย

โครงสร้างทางศาสนา

การควบคุมสมาชิกสังคม การเมือง
การปกครอง วัฒนธรรม กิจกรรมรวม
ทางสังคม

จะเห็นได้ว่าสองโครงสร้างนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างมาก เพราะฝ่ายหนึ่งเป็นฐานของความมั่งคั่งทางวัตถุ อีกฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายสร้างความมั่งคั่งและความดีงามในสังคม เมื่อโครงสร้างเศรษฐกิจปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนก็เปลี่ยนตาม กิจกรรมทางสังคมจะค่อยๆ เปลี่ยนตามภายหลัง สิ่งนี้บ่งชี้ให้เห็นภาพของชนบทที่ไหลไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลง ผลักคนวัยแรงงานออกนอกชุมชนไปสู่เมือง มาบัดนี้โครงสร้างเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมนับวันจะล้นคลอน ท่ามกลางความคิดใหม่นวัตกรรมใหม่ๆ ที่สำคัญจิตวิญญาณแห่งการอยู่ร่วมกันแบบระบบเครือญาติค่อยเลือนหาย นี่คือสภาพความอ่อนแอของโครงสร้างสังคมของชนบทไทย ปัจจุบันยุคเศรษฐกิจแบบฟุ้งฟิง (ทางวัตถุ) แต่การฟุ้งฟางทางจิตวิญญาณ เสียงเรียกขานของระฆังจากวัดในวันพระ ดูเหมือนไร้การตอบรับจากคนในวัยหนุ่มสาว หากแต่ว่าเสียงจักรกลในโรงงานที่เร่งเร้าให้พวกเขาทุ่มเทไปกับงานและงาน กอ่งก้างวาลในจิตใจของวัยทำงาน วิถีชีวิตคนชนบทมีแนวโน้มเป็นไปในลักษณะเช่นนี้มากขึ้น ตามลำดับ ความเป็นเมืองขยายตัวไปถึง

ระบบผังเมืองสะท้อนความล้มสลายทางวัฒนธรรม

ตามที่ได้เสนอไปแล้วนั้น เศรษฐกิจระบบฟุ้งฟิงทุนนิยมโลกนั้น คือกระบวนการที่พัฒนามาอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มจากการล่าอาณานิคม กลไกการตลาดโดยการย้ายฐานการผลิตเพื่อประโยชน์จากแรงงานราคาถูก ทุนที่มีอยู่ตามที่ต่างๆ และกระบวนการทางวัฒนธรรม ยิ่งในปัจจุบันชนบทได้เปิดการติดต่อจากโลกภายนอก ย่อมหมายความว่า วัฒนธรรมดั้งเดิมของชนบทต้องเผชิญกับวัฒนธรรมอื่นๆ ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมเมือง วัฒนธรรมตะวันตก วัฒนธรรมบริโภคนิยม เป็นต้น ตามลำดับ โดยเนื้อแท้แล้ว วัฒนธรรมเมืองเป็นวัฒนธรรม

ของการทำลาย การเห็นแก่ตัว ขณะที่วัฒนธรรมป่า (ชนบท) เป็นการเผื่อแผ่ เป็นเรื่องของศีลธรรม แต่ทุกวันนี้มนุษย์มุ่งสู่ความเป็นวัฒนธรรมเมืองสูงมาก พร้อมกับทำลายวัฒนธรรมป่าไปด้วย คาดว่าก็คงจะย่อยยับพร้อมทั้งระบบทุนนิยม วัฒนธรรมเมืองช่วยให้เกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมของอังกฤษ ได้ทำลายคนยากจนในอังกฤษทั้งหมด ลูกตอมมาทำงาน สามสี่ลูกและภรรยา มาเป็นกรรมกร ระบบครอบครัวล่มสลายนั้นในอังกฤษเกิดมาก่อนเกือบ 200 ปี แต่ของไทยเราเพิ่งเกิดมีในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา แม้ขณะนี้วัฒนธรรมเมืองรวมศูนย์อำนาจทั้งหมด เอาเปรียบเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติอาศัยเทคโนโลยีเพื่อการผลิตมากมาย จนถึงจุดวิกฤตในที่สุด วัฒนธรรมป่าก็พลอยพินาศไปด้วย¹¹

เศรษฐกิจชุมชนทางออกของชนบทและเมือง

หากชุมชนมีบทบาทจัดการด้วยตนเอง โดยไม่ต้องผ่านกระบวนการเศรษฐกิจของภาคเมืองมาเป็นนายหน้า ต้องแบ่งผลประโยชน์อย่างไม่เป็นธรรม ซึ่งรัฐในฐานะผู้วางนโยบายเศรษฐกิจ สามารถช่วยเพิ่มความเข้มแข็งได้ จะต้องพิจารณาจากองค์ประกอบดังนี้

1. ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนและความสามารถในการขยายเครือข่ายเศรษฐกิจชุมชนจากระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ มีผลด้านการรุกคืบของทุนจากต่างชาติในตนเองระดับหนึ่ง
2. ทิศทางและนโยบายของรัฐเน้นส่งเสริมทุนภายใน โดยเฉพาะในด้านการต่อต้านทุนต่างชาติ
3. ความเป็นเอกราชทางเศรษฐกิจ และความรักชาติของประชาสังคม โดยทั่วไปคนไทยยังพอใจกับการเป็นส่วนควบของระบบทุนโลกาภิวัตน์มากกว่าการแสวงหาความร่วมมือกับเศรษฐกิจชุมชนในชนบท

สรุปได้ว่าชนบทเป็นฐานของเศรษฐกิจของประเทศได้ หากว่ารัฐบาลผู้วางแผนทางเศรษฐกิจให้สอดคล้องกับสภาพเป็นจริงของชนบท คักยภาพของชนบทที่มีจุดแข็งทางการเกษตรและวัฒนธรรม และผลักดันให้เป็นรูปธรรม โดยการปรับและเอาวิทยาการต่างๆ จากภายนอกเพื่อเสริมเศรษฐกิจภายใน ให้มีโครงสร้างที่เหมาะสมเพื่อให้ชนบท มีศักยภาพในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ เพื่อลดการอพยพแรงงานส่วนเกินเข้าสู่เมือง ในช่วงพักเว้นจากเกษตรกรรม ซึ่งนับวันจะทวีความรุนแรงและแผ่ไปด้วยปัญหาชุมชนเมือง ความแออัดของชุมชนและในขณะเดียวกันได้ละทิ้งครอบครัวอยู่เบื้องหลัง ซึ่งจะทำให้เกิดสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด เด็กขาดความอบอุ่น วัฒนธรรมชาติการสืบเนื่อง แต่ถูกแทนที่โดยวัฒนธรรมของคนเมือง โดยลัทธิบริโภคนิยมที่เข้ามาขยายวงย่า ความยากจนคนชายขอบให้ล้มละลาย เพราะคนจนมีรายได้ต่ำ แต่ไหลตามกระแสบริโภคนิยม ค่อยๆ ละทิ้งวิถีชีวิตแบบเรียบง่าย หันมาแข่งขันทางวัตถุ ดังนั้นการที่จะพัฒนาประเทศในยุคกระแสทุนนิยมก็ควรพึ่งพิงศูนย์กลางเท่าที่จำเป็น โดยปรับเปลี่ยนให้การลงทุนภายในเพื่อระบบพึ่งพิงทางเศรษฐกิจที่กำลังเป็นไปอยู่ในประเทศไทย แปรเปลี่ยนเป็นการพึ่งพาอาศัยได้ระหว่างชนบท-เมือง โดยลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจชนบทพอเพียง เมืองอยู่ได้ด้วยเศรษฐกิจของชาติ ตรงนั้นจะเป็นทางออกที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องให้ความสำคัญอย่างรีบเร่ง

¹¹ สลักพันธ์ คิวลักษ์. ทางออกแห่งยุคสมัย. กรุงเทพมหานคร : ส่องสยาม. 2542. หน้า 39.

บรรณานุกรม

กาชัย ลายสมิต. **เศรษฐกิจไทยในในระบบทุนนิยมโลก**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

เกื้อ วงศ์บุญสิน. **ประชากรกับการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

ดริส เบเกอร์. **อนาคตของสังคมไทย**. เอกสารประกอบการสัมมนาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย โรงแรมสยามซิตี 24-25 ตุลาคม 2545. กรุงเทพมหานคร. 2545.

รังสรรค์ ณะพรพันธุ์. **โลกาวัตกับสังคมเศรษฐกิจไทย**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

วินิต ทรงประทุม. **เศรษฐกิจกับการเมือง**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2537.

เสรี ลีลาลัย. **การสร้างเศรษฐกิจแห่งชาติบนฐานเศรษฐกิจชุมชน**. บททดลองเสนอการสัมมนาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย, โรงแรมสยามซิตี 24-25 ตุลาคม 2545. กรุงเทพมหานคร. 2545.

ส. ศิวรักษ์. **ทางออกแห่งยุคสมัย**. กรุงเทพมหานคร : ส่องสยาม, 2542.

เอกวิทย์ ณ ถกลาง. **มองอนาคต**. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พริ้นติ้ง, 2536.